

Balassi Bálint *conversio*-ja

Szentmártoni Szabó Géza

A *conversio* említése a Balassi család történetében először abban az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött, 1564-ben Tübingenben kiadott Bibliában bukkan fel, amelynek egyik belső táblájára Balassi Bálint unokabátyja, Balassa András (1538–1591), illetve annak fia, Zsigmond (1572–1623), jegyezte fel családjá és rokonsága születési, házassági és halálozási dátumait. Balassi Bálint apjának születéséről a következő feljegyzés olvasható: „1518. Lett Balassa János urambátyám Szent Pál fordulása napján.”¹ A költő apjának születésnapja tehát éppen az egyházi naptárban *Conversio Sancti Pauli apostoli* néven szereplő ünnepnapra, azaz január 25-re esett. Nincsenek adataink arról, hogy a Luther fellépése után harmadfél hónappal született Balassi János mikor vált protestánsná. Az azonban bizonyos, hogy a század közepére már megtörtént ez a *conversio*. Érdekes adattal tudom ezt alátámasztani.

A kálvinista családi háttér

Balassi János egyik testvérének, Imre erdélyi vajdának két fia volt, az említett, Balassi Bálintnak sok bajt okozó András, s egy idősebb, az 1535-ben született Ferenc. Balassi Imre 1550-ben meghalván, árváiról testvérei gondoskodtak. Balassi János 1553. szeptember 18-án taníttatás céljából külföldi peregrinációra küldte Balassi Ferencet. Az ifjú Strassburgba ment, ahol a Petrus Martyr (1500–1562) néven ismert reformátorral, Vermiglivel került közelebbi kapcsolatba. Vermigli egyik, Kálvinnak írt levelét Balassi Ferencre bízta, aki 1554 márciusa végén Baselbe indult. Útközben azonban Sélestat [=Schlettstadt] közelében, Biessa falunál, április 3-án, a bádeni fejedelem katonái megtámadták s halálosan megsebesítették. Vermigli 1554. május 9-én, Strassburgban kelt, Kálvinnak írt levelében, név említése nélkül, beszámolt az ifjú magyar nemes tragédiájáról. A 18 esztendősen meghalt ifjú epitáfiumának szövege is fennmaradt. Balassi János hosszasan levelezett a fejedelemmel, elégtételt követelve. Kálvin levelezésének Genfben, 1575-ben megjelent kiadása megvolt, Dudith András (1533–1589) könyvei közt. A protestánsná lett pécsi püspök ezt írta Vermigli levelének margójára, a 149. lapra:

¹ *Biblia Sacra*. Tubingae, apud viduam Ulrici Morhardi, M.D.LXIII. (Balassa András feljegyzése utólagos, mert a bibliát 1568-ban vásárolta. — ZÁKONYI Mihály: „Balassa Bálint születési éve”, in *Esztergom Évlapjai* VII. 1934. 14–17. — BALASSI Bálint *Összes művei*. II. Kiad. ECKHARDT Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest 1950. 150.

„Franciscus Balassi amicus meus singularis”.² Az, hogy Dudith az eset után évtizedekkel ezt írta, a korán meghalt ifjú ígéretes tehetségének is bizonyítéka. A Balassiak egyike tehát, ha a sors közbe nem szól, magával Kálvinnal is találkozhatott volna. A Balassi család felekezeti orientációját még ez a torzóban maradt életút is jól mutatja.

Az azonban bizonyos, hogy amikor Balassi Bálint 1554. október 20-án, Zólyomban megszületett, apja már a magyarországi reformáció fő támogatói közé tartozott. Balassi anyjának első férje azonban az esztergomi érsekség provisor, Muthnoki Mihály volt, amint az az általa 1552. február 16-án írt végrendeletéből egyértelműen kiviláglik. Muthnoky 1552 februárja végén halt meg. A Somogy és Zala vármegyékben birtokos Lekcei Sulyok Balázs leánya tehát, egyértelműen katolikus környezetből érkezve, mint özvegyasszony, a gyászév letelte után, 1553 májusában lett Balassi János felesége. 1553. augusztusában, Nagyszombatban, Szondy Pál rozsoni püspök és esztergomi vikárius előtt Muthnoky Brigida, néhai Muthnoky Mihály nőtestvére, Rhédey Péter felesége és gyermekei ingóságok felett perlekedtek Sulyok Annával, néhai Muthnoky Mihály özvegyével, akkor már Balassa János feleségével. A terjedelmes irat második részében a vikárius misétől, templomból való eltiltással, azaz exkommunikációval fenyegette Sulyok Annát. Nem tudni, hogy ez a fenyegetés a hitbéli kérdések miatt történt-e, vagy Sulyok Annának a perben tanúsított magatartása miatt.³

Arról azonban már több adat is fennmaradt, hogy a költő szülei az 1560-as évektől a protestantizmus felé irányának teológiai nézeteivel is találkoztak. Melius Péter 1562. augusztus 31-én „Balassi Jánosnak, Ferdinánd császárnak hű kapitányának Zólyom vármegyében” dedikálja *A keresztyének nyomorúságokban való vigasztalásoknak és könyörgéseknek igaz módja* című, Debrecenben megjelent könyvét. Ennek egyik fejezete *A kísértet és a bűnös ember szól* című párbeszéd tanítás, a másik pedig 23 imádság, különböző alkalmakra. A könyvhöz egy második rész is kapcsolódik *Az hitről és az keresztyénségről való vetekedés: Kristus, Szent Péter és pápa, Szent Pál* címmel, amely dramatizált hitvita. Ennek a résznek 1562. október 12-én kelt dedikációja Németi Ferencné Balassi Zsófiának (1546–1585 után), a tokaji várkapitány feleségének, Balassi Bálint unokanővérének szól.⁴ A pregnánsan a felé irányt követő Melius tehát Balassi Jánosban és Balassi Zsófiában a saját hitelveinek megfelelő patrónust látott. Ez annyira így igaz, hogy 1568. január 8-án kelt ajánló soraiban, amely *Az Szent Jánosnak tött jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása prédikációk szerint* című, Váradon kiadott prédikációs könyve elején olvasható, felsorolja azokat, akik az egyház, a prédikátorok és iskolák támaszai, és akik a könyv megjelenését is elősegítették. A névsor a következő: Mágocsy Gáspár az ő jámbor házasársával,

² SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Gyarmati Balassa Ferenc epitáfiuma (Bázel, 1554 áprilisa)”, in *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Főszerk. Ujváry Gábor. Budapest 2003. 15–17.

³ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Muthnoky Mihály végrendelete (Pozsony, 1552. február 16.)”, in *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Főszerk. Ujváry Gábor. Budapest 2003. 9–13.

⁴ MELIUS Péter: *A keresztyének nyomorúságokban való vigasztalásoknak és könyörgéseknek igaz módja*. Debrecen 1562. (RMNy 183). Az ajánlás szövegét közli NAGY Barna (*Református Egyház*, 1966, 163–165.)

Massai Euláliával; Balassi János az ő jámbor házastársával, Sulyok Annával; Patócsi Zsófia, Bebek György, Forgács Simon egri főkapitány, Kápolnási Bornemissza Farkas, Török Ferenc, Gyulafi László, Telegdi Miklós, Bocskay György és Csaholyi Ferenc.⁵ Ebbe a felsorolásba a Balassi-házaspár csak helvét irányultsága miatt kerülhetett bele.

Lekcei Sulyok Balázs és Gersei Pethő Erzsébet 1544 előtt született három leányának, Kristinának, Annának és Sárának,⁶ nevezetes férfiak lettek a házastársai. Bocskay György vette feleségül Sulyok Kristinát (†1586). Az ő fiuk volt Bocskai István, a későbbi fejedelem, leányuk pedig Báthory Kristófné Bocskai Erzsébet (†1581), Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem anyja. Balassi János felesége lett Sulyok Anna (†1573), Balassi Bálint anyja. Dobó István 1550-ben vette feleségül Sulyok Sárát, az ő fiuk volt Dobó Ferenc (c.1558–1602), leányuk pedig Dobó Kristina (1560–1590). A három Sulyok-lány protestáns kegyességének híre külföldre is eljutott. 1575-ben, Baselban jelent meg Josias Simler *Aethici Cosmographia* című szövegkiadása, amelynek hosszú dedikációja Balassi Jánost az igaz vallás és az erkölcsök legfőbb magyarországi patrónusának nevezi, majd heroinaként említi a három Sulyok-lányt és Bocskai Erzsébetet.⁷ A svájci tudós Balassi János egyik ott tanuló alumnusától szerezte információit.⁸

A Balassiak rokonságába tartozott az ugyancsak a helvét irányzatot támogató Ruszkai Dobó Domonkos (†1565), az egri hős, Dobó István öccse is, akinek 1563. december 25-én Göncről maga Károlyi Gáspár ajánlotta *Két könyv* című munkáját.⁹ Ennek a Domonkosnak második feleségétől, Szklabonyai Balassi Fruzsínától való fia volt Dobó Jakab (1562–1585), akit nem más, mint a jezsuita Antonio Possevino (1534–1611) próbált rávenni a *conversióra*. Az ifjúnak 1583. április 27-én Pozsonyból küldött, Kálvint és *Institutio*-ját szidalmazó, a református tanokat cáfolni igyekvő, térítő célzatú levelet.¹⁰ Dobó István fia, Dobó Kristina bátyja, Dobó Ferenc, 1573-tól a sárospataki református iskola támogatója volt.¹¹

⁵ MELIUS Péter: *Az Szent Jánosnak tölt jelenések ... magyarázása*. Várad 1568. (RMNy 259)

⁶ TÓTH Péter — TRINGLI István — BESSENYEI József: *Latin–német–magyar paleográfiai szöveggyűjtemény*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. 1996 és 2005. 92–93, 120. →MOL: A Magyar Kamara Archívuma, NRA. (E. 148) fasc. 932. nr. 28.

⁷ *Aethici Cosmographia. Antonii Augusti Itinerarium Provinciarum*. Ex Bibliotheca P. Pithoei, cum scholiis Josiae Simleri. Basileae, 1575. (APPONYI Sándor: *Hungarica* I. Budapest 1900. 462. sz.) Josias Simler dedikációja: „Ad generosum et magnificum Dominum D. Joannem Balassam de Gyarmath, orthodoxae religionis et bonarum artium summum in Hungaria patronum.”

⁸ Az alumnus Varsányi Gorsa Mihály volt. Ld. SZABÓ András: „Balassi Bálint és öccse Nürnbergben (1565–1577)”, *ItK* CI (1997) 69.

⁹ KÁROLYI Gáspár: *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairúl ... Döbröcömbe*, MDLXIII. (RMNy 192)

¹⁰ Antonius Possevino S. I. Iacobo Dobo Posonii 27 aprilis 1583, in Ladislaus LUKÁCS: *Monumenta antiquae Hungariae, 1580–1586*. Róma 1976. 475–476 (a 189. számú levél).

¹¹ SZABÓ András: „*Melanchthontól Lipsiusig (Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598.)*”, *ItK* XC (1986) 483–506.

A szakirodalom Balassi ifjúkori tanítójának, Bornemisza Péternek a hatását e téren túlbecsülve, a lutheri irányzathoz kapcsolta a költőt és családját. Valójában Bornemisza 1564–1569 között volt udvari prédikátora Balassi Jánosnak Zólyomban, azaz Bálintot csupán egy esztendőn át taníthatta, hiszen az ifjú 1565 októberétől már Nürnbergben tartózkodott, s valószínűleg évekig tanult az ottani középszintű protestáns iskolában. (Később Bálint öccse, Ferenc is ebben a városban járta ki az iskolát.)¹² Bornemisza egyedülálló személyiségének inkább volt szerepe az ifjú Balassi formálódásában, mint felekezeti irányultságának. Bornemisza Mária-tiszteletének nyoma sincs Balassi műveiben. Balassi a *Szép magyar komédia* prologusában így utal egykori tanítójára:

mert Péter pap is megírta az kísértetekről írt könyviben, ezelőtt egynehány esztendővel, mint mérölt el az magyar nemzet az szerelemben. Jóllehet csak keveset írt meg benne ahhoz képest, azmit az dolog ömagában fog.

Balassinak „Pokolbéli kísértetek foggatnak” kezdetű, Rimay által említett, elvesztett versének kezdősora is mutatja, mi volt az, ami Bornemisza munkásságában őt valójában érdekelte.

Balassi apját és Dobó Istvánt az 1569-es őszi országgyűlés idején, a törökkel való paktálás vádjával vizsgálati fogságba helyezték. Balassi János azonban 1570 márciusában felesége segítségével megszökött a fogságból, s családotul Lengyelországba menekült.¹³ Bornemisza Péter, a tőle megszökött kíméletlenséggel, így írt erről:

Láttam nagyságos asszont, ki drága, aranyos szekérbe, friss öltözetibe, bársony és aranyas párnáján, szép nyerítő lovakon, nagy kevélyül járt; ki végre, mikor bujdosnék fejedelme előtt, paraszt szekéren, szűrbe, hordóba, pór lovakon szaladott, hol imide, hol amoda. Végre ő maga főzött, tálakat mosott. Ez midőn egy nyomorult nemes szolgáló asszont dagályába kiűzett volna várából, azon várból őtet is kiűzék.¹⁴

A Balassi család a délkelet-lengyelországi Krosno közelében, a hatalmas összegért vásárolt Kameniec várában töltött el csaknem két esztendőt. Olyan vidéken éltek, ahol a környezetükben nagyobb részt lengyel kálvinisták, kisebb részt pedig unitáriusok éltek. Balassi éppen ekkor, lengyelországi számkivetésük idején, szülei vigasztalására fordította le a lutheránus Michael Bock *Würtzgartleinjét*, amely Krakóban 1572-ben *Beteg lelkeknek való füves kertecske* címmel jelent meg.¹⁵ Ebben az úrvacsoratanak a német eredetiben olvasható lutheránus megfogalmazásait református értelmezésre változtatta. Az *Ötödik fü* német eredetijében ez áll:

¹² SZABÓ (8. jz.) 64–71.

¹³ KÁROLYI Árpád: „Dobó István és Balassa János összeesküvésének történetéhez (1569–1572)”, *Századok* LXXXIII (1879) 583.

¹⁴ BORNEMISZA Péter: *Ördögi kísértetek*. A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta ECKHARDT Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest 1955. 107, 246 (jegyzet).

¹⁵ BALASSI Bálint, *Beteg lelkeknek való füves kertecske*, Krakó, 1572. (Hasonmás kiadás) A fakszimile szövegét közzéteszi, és a kísérőtanulmányt írta KŐSZEGHY Péter. Balassi Kiadó, Budapest 2006. — Recenzióját lásd: SZABÓ András, *ItK* CXI (2007) 665–668.

Also wenn der Christus sein Leib zu essen, und sein Blut zu trinken gibst ...

Balassinál a kálvini értelmezés szerint így változik:

Így, mikor Kristus lelkiképpen az ő testét és vérét enned és innod adja ...

A *Tudomány* című fejezetben, a németben ez áll:

Christus die sein Leib zu essen, und sein Blut zu trinken gibst ...

Balassi ezt az úrvacsora-tanban Kálvinnál radikálisabb Zwingli értelmezéséhez igazította:

Kristus az ő testének és az ő vérének néked jelét adja enni és innya.

Később Bornemisza a maga neve alatt kiadta Balassi fordítását, ám a 'jelét' szót ki-
gyomláta belőle.¹⁶

1572 nyarán a Balassi család hazatérhetett Lengyelországból. A vádakat elejtették, Balassi apja kegyelmet kapott. Miksa király igyekezett megbékélni a magyar urakkal, hogy fiát, Rudolfot már gyermekként magyar királlyá koronáztathassa. 1572 őszén, a pozsonyi koronázási ünnepeken, miként azt Istvánffy Miklós részletes elbeszéléséből megtudhatjuk, az akkor 18 esztendő Bálint fergeteges juhásztáncával kápráztatta el az udvari közönséget.¹⁷

A *Balassa-kódex* szerint Balassi gyermekségétől fogva verselt. Egyik elveszett korai szerzeményéről ez olvasható:

egy könyörgés a Palatics nótájára, ki az nyíri Báthory Istvánnál és Ugnotnénál is volt. Így kezdek el: Láss hozzám, üdvösségemnek Istene.

A Balassival egyidős, nagy hatalmú nyíri, azaz Ecsedi Báthory István a helvét irányú reformáció támogatójaként írta nevezetes meditációit. Nemcsak Balassi elveszett verse volt meg nála, hanem a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* krakkói, első kiadása is, amelynek újra előkerült, unikum példánya az övé volt, s hemzseg az általa írt margináléktól.

Balassi katolizálása

Balassi katolikus kapcsolatainak kezdete 1575-re tehető, amikor a lázadó Bekes Gáspárhoz igyekezve előbb Báthory István fogságába, majd barátságába került. A lázadást kegyetlenül leverő fejedelem, miután lengyel királlyá választották, magával vitte az ifjút Krakóba. Balassi, 1576 májusától 1577 júniusáig, éppen egy esztendőt töltött a király oldalán. Ekkor apja halálhírére tért haza Magyarországra. Birtokügyek, házassági tervek, egri katonáskodás, a bányavárosi polgárokkal való konfliktusok,

¹⁶ [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza — SZELESTEI N[AGY] László: „Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593.)”, *MKSz* XCVI (1980) 301–308.

¹⁷ ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*. Franklin-Társulat kiadása, Budapest 1943. 40–45. — Új kiadása: Balassi Kiadó, Budapest 2004. 43–46.

botrányok, valamint a korai udvarló versek írása és a Losonczy Annával való, ma már pontosan ki nem deríthető szerelmi kapcsolat töltötte ki Balassi életének 1584-ig tartó időszakát. Itt jegyzem meg, hogy Balassi életre szóló nagy szerelme, Losonczy Anna, férjével, Ungnad Kristóf várkapitánnyal együtt, a protestantizmus helvét irányának támogatója volt Egerben.

Balassi Bálint 1584 karácsonyán Sárospatakon feleségül vette 1583 végén megözvegyült unokahúgát, Ruszkai Dobó Kristinát, s egyúttal időlegesen elfoglalta az ot-tani várat is. Ez utóbbi tette főbenjáró véteknek számított, hiszen Patak zálogbirtokként is a király tulajdona maradt. Protestáns prédikátor előtt kötött, vérfertőzőnek minősített házassága tovább súlyosbította helyzetét. 1585. február 21-én hatalmas jogi példatárral felszerelt levélben próbálta védelmezni magát atyai barátjának, a helvét reformációt követő Batthyány Boldizsárnak írt levelében.¹⁸ 1585 őszén megszületett fia, János. Ugyanekkor súlyos betegségtől és büntudattól gyötörve megírta végrendeletét.¹⁹

Balassi a kiutat keresve gondolhatott arra, hogy katolizálásáért cserében, pápai diszpenzációval érvényesítheti házasságát. A Lengyelországban megismert Báthory András bíborostól remélte a közbenjárást, aki 1586. június 24-én érkezett Rómába, ahol többször is találkozott V. Sixtus pápával (1585–1590).²⁰ Balassi az ügy részleteire maga utal 1586. július 27-én, Liptóújfárt kelt katolikus hitvallásában:

minket a mi Rómában ügyeinket intéző barátaink értesítettek arról, hogy egyesek azzal vádoltak V. Sixtus őszentségénél, Isten kegyelméből pápánknál és legfőbb pásztorunknál, hogy mi a keresztyén név ellenségeinek, a szörnyű törököknek hamis mohamedán felekezetét és eretnekségét követjük, és hogy fiunkat török szertartás szerint kereszteltük meg, és hogy a Musztafa nevet adtuk neki.²¹

A törökösség vádjá, Balassi János 1569-es elfogatása óta, fenyegető veszélyt jelentett a családra. Gyanút keltő volt az is, hogy Balassi kiválóan tudott törökül (Rímay tanúsága mellett, ezt bizonyítják a lefordított török bejtek is). A szepesi káptalan emberei a gyermek fitymájának vizsgálata és keresztszülők meghallgatása után elvetették a feljelentők vádjait.

Balassi végül 1586. augusztus 24-én, Nagyszombat városában, feleségével együtt áttért a katolikus hitre. Az esztergomi főkáptalan előtt tett katolikus hitvallásban Balassi Bálint azt vallja magáról, hogy:

¹⁸ BALASSI Bálint *Összes művei I.* Összeállította ECKHARDT Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest 1951. 336–340.

¹⁹ BALASSI (18. jz.) 342–346.

²⁰ HORN Ildikó: *Báthory András.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest 2002. 92. → Stanisław RESZKA: *Stanislaw Rescii Diarium 1583–1589.* Edidit Joannes CZUBEK. Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1915.

²¹ BALASSI (18. jz.) 348–352. Az eredetiben latinul. — Az ügyben segédkező barátok egyike a római Collegium Hungaricum tanulója, Böki Paczóth Miklós egri kanonok lehetett. Neki szól V. Sixtus pápa 1586. július 8-án, Rómában kelt brevéje, amelyből kiderül, hogy Paczóth Miklós kapcsolatban állt az akkor Rómában tartózkodó Báthory András bíborossal. (Archivio Segredo Vaticano, Segretaria dei brevi, reg 120. fol. 435^r-436^v)

natus, educatus et alitus in haeresi, imo a magistris haereticis sciencia et diversis opinionibus contra ecclesiam catholicam rom. instructus et armatus fuerim ...

Azaz:

Eretnekségben születtem, oktattattam és neveltetem, sőt eretnek tanítók által tudományban és különböző vélekedésekben a római katolikus egyház ellen felkészítettem és felfegyvereztettem.²²

A jelen, conversióról szóló konferencia tehát éppen Balassi Bálint katolizálásának 425. évfordulóján történik. Azaz akár ez a tény is lehetne a konferencia mostanra való időzítésének oka. Balassinak ez a lépése meglepő volt akkoriban, hiszen jó negyedszázad múlva jött el Magyarországon a felnőtt korú főnemesek katolizálásának igazi ideje. Vallási fordulatának okai sokrétűek lehetnek: döntésénél az ismeretlen lelki tényezők mellett a törökösség vádjának ellensúlyozása, illetve az említett jogi megfontolások jöhettek szóba.

Balassi katolizálásának okaihoz van egy érdekes későbbi adalék is. Nádasdy Tamás (1566 körül–1620), Kabold várának szabad ura, akinek Rimay János 1596-ban a Balassi fivérekről írott *Epicédiumot* ajánlotta, 1599-ben pápai jóváhagyással feleségül vette negyed ízi vérrokonát, Nagy Kemléki Alapi Gáspár horvát-szlavón bán özvegyét, Gersei Pethő Zsuzsánnát. Az esküvőt Redegén, azaz Radkersburgban tartották 1599. november 21-én. Ennek azonban évekig tartó hűtlenségi per lett a következménye. Somogyi István 1604. január 10-én vádló levelet írt Nádasdy ellen, amelynek érvelésében Balassi Bálint házassági pörére is hivatkozott. Úgy vélte, hogy a hazai törvények szerint a pápának semmi joghatósága nincsen Magyarországon, s ezért nem szüntetheti meg a hűtlenség bűnét. Az udvari kamara 1605-ben azt híresztelte, hogy Nádasdy Tamás törökké lett.²³ Húsz évvel korábban Balassit is ezzel rágalmazták meg! A támadásoktól elkeseredett Nádasdy 1605. május 26-án Kőszegről írt levelet Batthyány Ferencnek, amelyben Balassi versciklusának LVII. verséből, a 7. strofa utolsó sorát önmagára vonatkoztatva idézte:

Akár mint hányjam eposségemet, hetvenhét eszemet, *de mind sok írásom, szóm, siralmom, lángom, szolgálatom csak károm, egy nap csak fölakasztanak.*²⁴

Balassi katolikussága

Balassi és Dobó Kristina házastársi kapcsolata a külső zaklatások és az egymással való konfliktusok miatt megromlott. 1587 nyarán kiderült, hogy Kristina mást keresett magának addigi férje helyett. Balassi keserűen panaszkodott az általa rettenetes dolognak nevezett eset miatt, de kénytelen volt elválni. Kristina később Gersei Pethő Gáspárhoz ment feleségül. Balassi *conversiója* a válást követően tehát jórészt okafo-

²² BALASSI (18. jz.) 352–354.

²³ TAKÁTS Sándor: „Nádasdy Tamás házassága”, in Uő: *Régi idők, régi emberek.* Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása, Budapest 1930². 231–242.

²⁴ STOLL Béla: „Adatok Balassi Bálint műveihez”, *ItK* LIX (1955) 463.

gyottá vált. Az ellene folyó felségsértési per következményeitől tartva 1587 végétől 1588 elejéig Szarvaskő várában rejtőzködött. Az országgyűlésen azonban nem tárgyalták az ügyét, s kegyelmet kapott.²⁵ 1588 tavaszára ügyei nagyrészt rendeződtek, s Érsekújvárott katonai szerepet is kapott. Az is új fordulatot hozott életében, hogy 1587 novemberében meghalt Ungnad Kristóf.²⁶ Balassi előtt felcsillant a lehetőség, hogy megözevgyült szerelmét, Losonczy Annát immár feleségül veheti. A protestáns nagyszony kegyeinek elnyeréséhez nem volt célszerű gyakorló katolikusnak mutatkoznia.

Nincs is nyoma annak, hogy Balassi ekkoriban a katolikus egyházzal bármilyen kapcsolatot tartott volna. Nem is kívánt teológiai kérdésekkel foglalkozni. *Szép magyar komédiája* bevezetőjében utalt arra, hogy az egyháztörténet-írás és a hitvita egyaránt távol áll tőle:

Tudom, mit mondanak az szapora szavúk ellenem, tudniillik, hogy nem szerelem dolgáról, hanem másról kellett volna elmélkednem, mert ezekkel csak botránkozást csinállok az ifjú s fejcscseléd között. Kiknek azt felelem, hogy históriát nem írhattam, mert egyik az: vagyon, ki írja, másik az pedig, hogy talám énnékem arra nem volna annyi mivoltom is; szent írást sem, mert arról is mindkét felől eleget írtnak s írtnak is, hanem olyat kellett előhoznom, ki, azmint elsőben megmondám, az szomoróknak is örömet s víg kedvet hozna.²⁷

Mindezek ellenére Balassi ekkor kaphatott indíttatást arra, hogy a reformáció által elvetett Mária-kultusszal és a középkori misztikával is megismerkedjék.²⁸ Ugyanekkor forgatta kezében a *Poetae tres elegantissimi* című, Marullus, Angerianus és Joannes Secundus verseit tartalmazó, 1582-ben, Párizsban kiadott neolatin antológiát. A kisdud kötetből megismerhette a petrarkista szerelemfelfogást, és mintákat vehetett az antik eszköztárral felszerelt, poétai leleményekben bővelkedő költeményekből. Balassi egyszerre ruházta fel kedvesét a megdicsőült szentek és a pogány istenasszonyok kellékeivel. Szakrális nyelvezet és profán antik szerepek ötvöződtek. Julia-verseiben Balassi oly elérhetetlen magasságba helyezte szerelmét, hogy a felfokozott és reménytelen vágyakozás elegendő muníciót adott verseiben a szerelmi lánghoz. Áldottnak nevezett Juliáját olyan szavakkal mérte Venushoz, Dianához és Pállashoz, mint aminőket a magyar kódexirodalom írói avagy fordítói az égi Szűz

²⁵ BALASSI (18. jz.) 214–215, 367–371.

²⁶ SZABÓ János Győző: „Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza”, *Az egri vár híradója* 17. Eger 1982. 20.

²⁷ GYARMATI BALASSI Bálint: *Szép magyar komédia*. Szöv. gond., jegyz. KŐSZEZGHY Péter és SZABÓ Géza, utószó KŐSZEZGHY Péter. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1990. 12.

²⁸ Balassi possessor-bejegyzése olvasható („Valentini Balassa mp.”) Clairvaux-i Szent Bernátnak (1090–1153), a Mária-kultusz egyik megalapozójának összes műveit tartalmazó kötetben: *Divi Bernardi Clarevallensis abbatis primi ... Opera omnia ...* Parisiis 1566. Ld. Andrej SZEGHY: *Opera impressa saeculi XVI, quae in Bibliotheca Publica Litterarum ac Scientiarum Cassoviensi asservantur*. Cassovia 2010. 23–24.

Mária, valamint a női szentek mondhatatlan és halandóknak elérhetetlen szépségéről írtak.²⁹

A Julia-ciklus után szerzett verseiben pedig akad néhány hasonlat a mindennapokban is megjelenő katolicitásra. Az egyik legszebb közöttük az *Erdélyi asszony kezéről* című, egystrófás vers, amely hasonlatában gyógyító ereklyét említ:

Ha szinte érdemem nincs is arra nékem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kórt, illessen,
Légyek ferge rabja, bátor ne szolgálja, csak szinte el ne vessen!

A Szent Anna díszes kézereklyéjére való rejtett utalásnál konkrétabb képpel is találkozunk Balassi verseiben. A Júlia-ciklus záró versét követő LIX. énekben, amely 1589 nyarán, egy bizonyos Zsófi nevére íródott, a 3. strófában öltöztetős Mária-szoborra való utalással bukkan fel a kultikus vallási háttér:

Fekete gyászába, mint sűrű árnyékba liliom, úgy fejrlik,
Szép piros orcája, fekete zománcba, mint rubin, úgy tündöklük,
Slejt öltözetiben, mint a soványbőjtben Mária képe, úgy fénylik.³⁰

Balassi azonban nem ért célt a nászajándéknak szánt versciklussal és a komédiával sem, hiszen az általa 1588 karácsonyára tervezett esküvő meghíúsult. Érsekújvárról való csúfos távozása, amely a feleségére féltékeny várkapitány miatt történt, bizonyára közrejátszott abban, hogy Losonczy Anna kikoszarazza őt s 1589 őszén Forgách Zsigmondhoz menjen feleségül.³¹

Balassi 1589 őszén, szerelmi bánatára hivatkozva, Lengyelországba ment, ám valójában a törökök ellen készülő háborúban akart részt venni. Egyik meghívója a war-miai bíboros-érsek, Báthory András, a Jézus-társaság neveltje volt. Balassi 1590 elején katonákat toborzott a lengyel szejm pénzbeli támogatásával.³² Talán ekkor szerezte, az ott megismert *Duma ukrainna* című lengyel vers mintájára, „Vitézek mi lehet” kezdetű katonanénekét.³³ Május végén kereste fel lengyelországi pártfogóját, Wesselényi Ferencet (1554–1594) annak dębői várkastélyában.³⁴ Vendéglátója oly-

²⁹ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Balassi Bálint poézisáról”, in (szerk. [KÖSZEGHY Péter], felelős szerk. Hradeczký Móni) *Balassi Bálint élete és kora*. Balassi Kiadó, Budapest 2004. 43–64.

³⁰ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Mint szép ereklyével...» Balassi versének hasonlata, és ami mögötte rejtezik”, in UŐ (szerk.): *A szerelem költői*. Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján. Sárospatak, 2004. május 26–29. Universitas Kiadó, Budapest 2007. 119–140.

³¹ ECKHARDT Sándor: „Balassi Bálint érsekújvári kalandja”, *Irodalomtörténet* XLIII (1955/4) 445–455. IDEM: *Balassi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 80–87.

³² GÖMÖRI György: „1590-es lengyel feljegyzés Balassi Bálintről és katonáiról”, *ItK C* (1996) 112–113.

³³ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Vitézek, hol lehet? A végek dicséretének lengyel forrása”, in BÁRDOS István (szerk.): *Esztergom Évlapjai — Annales Strigonienses* 2009. Balassa Bálint Társaság, Esztergom 2009. 75–90.

³⁴ BALASSI (18. jz.) 375–377.

annyira katolikus volt, hogy 1585-ben kiadott egy könyvecskét, amellyel a bálványozás vádját akarta elhárítani a katolikus egyházzal.³⁵ Wesselényi 1582-ben vette feleségül Bekes Gáspár özvegyét, Szárkándy Annát (c. 1560–1604). A mindaddig református vallású asszony, a házasságkötésekor tett ígéretéhez híven, olyan buzgó katolikussá vált, hogy a Szent Borbálának szentelt krakkói jezsuita templomnak nem akadt nála vallásosabb és áldozatkészebb híve.³⁶ Eckhardt Sándor tévesen azonosította őt Balassi Caeliájával.³⁷

Balassi és a jezsuiták

Balassi az 1590-es év hátra levő részét, kényszerű várakozás közben, mulatságokkal, és ahogy maga írta öccsének, „versfaragással” töltötte Krakkó városában és az ottani királyi udvarban. Arra is jutott ideje, hogy Machiavelli *Discorsi*-ját olvasgassa.³⁸ A háború azonban elmaradt. Katonai ambícióit egy időre félre téve, új célokat kellett keresnie, hiszen hazájába csak négyesztendei távollét után akart visszatérni. Balassi ekkoriban írogatta vitéz barátai albumaiba sokatmondó jelmondatát, amelyet egy antik műből, a *Rhetorica ad C. Herennium*ból (4, 43, 55) kölcsönzött: „Vita, quae fato debetur, patriae salutis solvatur. — Életemet, amellyel a sorsnak tartozom, hazám üdvére kell fordítanom.”³⁹

Balassi 1591 elején elhagyta Krakkót, hogy felkeresse a jezsuiták braunsbergi iskoláját. A Balti-tenger morotvája mellett fekvő város híres kollégiumába a protestánsok is ellátogattak, miként azt Szepsi Csombor Márton is megtette 1617. január végén.⁴⁰ Balassinak erről az útvjáról csupán egy Rimay Jánoshoz írt levele tanúskodik.⁴¹ E levél mellett három verset is küldött onnan ifjú barátjának. Ezek nagy valószínűséggel zsoltárparafrázisok és istenes énekek voltak. Balassi ezúttal nem a katolikus egyház, hanem a jezsuiták tudós társasága iránt kezdett érdeklődni. A nagy intellektussal megáldott Balassinak vonzó lehetett a jezsuiták fölényes műveltsége és katonás szervezete. Ők vehették rá arra Balassit, hogy hitéletének megújítása érdekében tegyen fogadalmat, s zarándokoljon el egy távoli búcsújáró helyre. Ő maga is

³⁵ *A bálványozásról való könyvecske, kivel a római anyaszentegyház oltalmazza magát a sok mennyező-féléktől, mikor vádolják őket bálványozóknak lenni.* Krakkó 1585. Ld.: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Wesselényi Ferenc ismeretlen könyvecskéje 1585-ből (Pótlás az RMNy-hez)”, *Magyar Könyvszemle* CXXV (2009/4) 361–362.

³⁶ VERESS Endre: *Báthory István király (Terror hostium), halálának 350-dik esztendejében.* Egykorú képekkel és hasonmásokkal. Budapest 1937. 182.

³⁷ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Balassi kötetkompozíciójának rejtelméi”, *ItK* CIII (1999) 635–646.

³⁸ BALASSI (18. jz.) 379–382.

³⁹ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Balassi Bálint latin jelmondatáról”, in *A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003. Hungarológia a XXI. században.* (Főszerk. Ujváry Gábor.) Budapest 2003, 26–28.

⁴⁰ SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei.* Sajtó alá rend. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter. Budapest 1968. 170–171.

⁴¹ BALASSI (18. jz.) 381–382.

utalt arra egyik 1589 szeptemberében szerzett versében, hogy a „világ határra való bujdosásra” készül, sőt írt egy „Szarándokoknak vagy bujdosóknak való” éneket is.⁴² „Kegyelmes Isten” kezdetű istenes éneke, amelyet a záró strófa szerint 1591-ben, az óceán-tenger mellett szerzett, alighanem Santiago de Compostelába tett zárándoklatának tanúbizonysága.⁴³ Sokan tették meg akkoriban ezt az utat. Balassi egyik kortársa, az 1595-től Magyarországon is katonáskodó diplomata, a sziléziai Erich Lassota von Steblau (1555 körül–1616) 1581-ben zárándokolt el Szent Jakab sírjához, majd onnan az óvilág határra, az Atlanti óceán-partján fekvő Finisterre-fokig.⁴⁴

Balassi hazatérve is talált kapcsolatot a jezsuitákkal, hiszen azok éppen az ő liptó-újvári lakhelye közelében telepedtek meg újra a királyi Magyarországon. Draskovich György kalocsai érsek és győri püspök járta ki Rudolf királynál, hogy 1586. május 19-én, az egykori túróci prépostságot adományként megkapják, s Znióvárán meg alapítsák rendházukat. Ugyanott 1591-ben sikerült létrehozniuk iskolájukat is, amely 1598-ban Vágsellyére költözött át.⁴⁵ Balassi velük való kapcsolatát igazolja, hogy a túróci jezsuita kollégium tanárai és növendékei protestánsokkal karöltve írták meg a Balassi-fivérek halálára Bártfán 1595-ben kiadott latin nyelvű gyászversgyűjteményt.⁴⁶

Balassi utolsó éveiben szoros barátságba került két dunántúli ifjú főúrral, Batthyányi Ferencsel (1573–1625) és Enyingi Török Istvánnal (1564–1618), akik mindketten a helvét reformáció nagy pártfogói voltak. A kapcsolat hármójuk között olyanira bizalmas volt, hogy titkos szerelmi ügyeikbe is beavatták egymást. Balassi felkínálta verseit, hogy barátai azokkal udvaroljanak. Ő maga pedig 1593 tavaszán és nyarán írt leveleiben arra kérte Batthyány Ferencet, hogy az rejtélyes szerelmének, Fulviának, adjon át egy gyűrűt.⁴⁷ Ezek a barátai, halála után, többször idéztek verseiből leveleikben. Török István 1595 karácsonyán, Lobkowitz Poppel Juliannával kötendő házasságára készülődvén, Batthyány Ferenchez írott két levelében, három Balassi versből idézett, köztük a Julia-ciklus LV. számú, „Mi dolog, Úr Isten, hogy ez egy kegyesen kívül senki nem tetszik? kezdetű vers teljes első strófáját.⁴⁸

⁴² A „Nyolc ifjú legény” kezdetű, LXIII. vers 11. strófája és a „Pusztában zsidókat” kezdetű, LXV. vers.

⁴³ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Balassi az Oceanum-tenger partján”, *Magyar Napló* XVI (2004) szeptember, 20–25. — Uő: „Megjegyzések Gömöri György *Merre bujdosott Balassi?* című írásához”, *Magyar Napló* XVII (2005) január, 32–33.

⁴⁴ *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau 1573–94*. Herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold SCHOTTIN. Halle 1866. 41–44, 51–52.

⁴⁵ VELICS László: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából* I. Budapest 1912. 85–88.

⁴⁶ *Epitaphia generosorum et magnificorum dominorum Velentini et Francisci Balassa de Gyarmath ... Bartphae* 1595. (RMNy 759). — DÉZSI Lajos (kiad.): *Balassa Bálint minden munkái. Második kötet*, Budapest 1923. 624–654.

⁴⁷ BALASSI Bálint *Összes művei I.* Összeállította ECKHARDT Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest 1951. 397–400. (48. és 50. számú levél)

⁴⁸ STOLL Béla: „Balassi Bálint ismeretlen versrészletei”, *MNy* XLVIII (1952) 170. → MOL, P 1314 Batthyány Missiles, 49.596 és 49.597. Mikrofilm: 4916. doboz. — A másik két idézet forrása a „Siralmas nékem idegen földön” kezdetű, XIII. számú vers hetedik strófájának második sora, valamint a „Valaki azt hiszi” kezdetű, X. számú Balassi-vers 8. strófájának első sora.

Batthyány Ferenc pedig majdani feleségének, Lobkowicz Poppel Évának, 1604–1606 között írogatott udvarló leveleiben, már nemcsak a versekből, hanem Balassi komédiájából is idézgetett sorokat.⁴⁹ Érdeemes megjegyeznünk, hogy a két kálvinista főúr és ugyancsak protestáns feleségeik semmi erkölcsi kivetnivalót nem láttak Balassi szerelmi verseiben.

Balassi katolikus volta a külvilágnak nem lehetett egyértelmű. Erre vall az a bizonyára minden alapot nélkülöző gyanúsítás, amelyet Kaszaházi Joó János királyi személynök fogalmazott meg Pálffy Miklóshoz 1593. július 24-én, Pozsonyból írt levelében:

Nagyszombatban az kalastromból öt apáca szökött volt ki, négyet megfogtak, az ötödik elszaladt. Azt mondják, hogy Balassi Bálint uram dolga, mert az inasát is megfogták. Az kalastromot meggyújtották volt az elszökéskor, de esmeg megótták, mast is mind ott az város környül lakik Bálint uram, és az várost igen fenyegeti, ha az inast néki ki nem adják. Láttam és olvastam az levelét, kit az városnak írt volt. Nem jó, hogy meg nem szűnik az gonosztételtül már.⁵⁰

Balassinak a róla szóló rossz hírek közepette újlag bizonyítania kellett, hogy katolikus voltát komolyan veszi, ezért — talán Forgách Ferenc püspök kérésére — a mártíromságot szenvedett angol jezsuitának, Edmund Campionnak (1539–1581) a protestánsokkal (főként a kálvinistákkal) polemizáló *Decem rationes* című vitairatát, *Tíz okok* címmel, 1593 végén fordítani kezdte.⁵¹ A magyaráción folyamatosan dolgozott, hiszen az 1594 májusában, az esztergomi várostrom idején is nála volt. Amikor Balassi Bálint május 30-án, pünkösöd hétfőjén puskagolyó által okozott sebeiben meghalt, a hagyatékát számba vevő jezsuita Dobokay Sándor találta meg a hetedik ok végénél megszakadt fordítás kéziratát. Dobokay az általa befejezett Campianus-fordítást, évekkel később, az új erőre kapó katolikus egyház céljaira használta fel, „hogy ezúton is valakik e könyvecskét olvasádanák, bizonyos, igaz, tökéletes ítéletet tennének felőle, minémű nagy buzgósággal és isteni ájtatossággal volt életének utolsó idejébe felgerjedve, micsoda hitnek vallásában adta is meg lelkét az ő teremtő Istenének”. A könyv Pázmány fellépésével egy időben, 1606-ban, majd javítva 1607-ben jelent meg Bécsben. Az ajánlás annak a Forgách Zsigmondnak szól, aki 1589 őszén feleségül vette a Balassit

⁴⁹ ECKHARDT Sándor: „A körmendi Balassi-emlékek”, *EPhK* LXVII (1943) 26–48; BALASSI Bálint: *Szép magyar komédia*. A szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. Balassi Kiadó, Budapest 1999. (jegyzetek)

⁵⁰ TÓTH István: „Balassi Bálint apácaszöktetése és a Fulvia-kérdés”, *ItK* LXXXI (1977) 389–395. Tóth István (1913–1992) az általa fellelt levél közléséhez megtévesztő címet és minden valós alapot nélkülöző kommentárt fűzött. Az a felvetése, hogy a szökött apáca, akit ő Balassi Fulviájának vélt, Balassi Istvánné Zrínyi Ilona lett volna, azért sem lehetséges, mert az asszony már 1577 előtt meghalt.

⁵¹ BÁTORI Anna — HORVÁTH Iván: „Adatok Balassi és Rimay életrajzához”, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* tomus XXX. *Balázs Mihály köszöntése*. Szeged 2011. 44–52. (Campionus művének Forgách Ferenc veszprémi püspök által 1593. november 25-én, Győrött ajándékba adott, újra előkerült példányáról.)

kikosarazó Losonczy Annát. Forgách hosszú ellenállás után, Pázmány Péter érveinek hatására, 1604-ben Vágsellyén, a jezsuiták körében tért át katolikus hitre.⁵²

Dobokay a könyv előszavában személyes élményét mondta el Balassi utolsó napjairól:

betegségemben, Esztergom városában gyakran nála voltam és véle sokat beszéltem. Ott voltam akkor is, mikor ugyanazon Pinkösd havának huszonhatodik napján keresztyéni módra meggyútván, utolsó órájához szépen készült. Reá hallgattam arra is, mikor az mi idvezítő királyunknak és az ő szent anyjának, az szeplőtelen Szűz Máriának kegyes, ájtatos szókkal magát teljességgel ajánlotta.

Dobokai szerint Balassi utolsó szavai ezek voltak:

Christus mortuus est pro me, et ego diffidam? Tuus miles fui, Domine, tua castra secutus sum. Kristus — úgymond — megholt énérettem, és én hogy kételkedjem? Te katonád voltam, Uram, és az te seregedben jártam.

Ezek a szavak a katonás szabályok és formák közt élő, magukat Krisztus katonáinak tekintő jezsuitákhoz igazodnak.

Dobokay 1594-ben, az ausztriai jezsuita rendtartománynak küldött jelentésében megemlítette, hogy amikor az orvos vasával Balassi sebéhez ért, a költő Vergilius ezen ismert sorát idézte: „Nunc animis opus, Aenea, nunc pectore firmo!”⁵³ Az Aeneis VI. részének 261. sorában a Sibylla mondja ezt Aeneasnak, mielőtt a hős az alvilág kapuján belépett volna. A nyomtatásban is kiadott jelentésből ez, a költő humanista műveltségét érzékeltető profán sor kimaradt.⁵⁴ Balassi talán nem is közvetlenül Vergiliustól idézte a verssort, hanem Seneca egyik, a halálfélelemről elmélkedő erkölcsi leveléből (82, 8):⁵⁵

Facile provocabas mala absentia: ecce dolor, quem tolerabilem esse dicebas, ecce mors, quam contra multa animose locutus es: sonant flagella, gladius micat: 'nunc animis opus, Aenea, nunc pectore firmo.' — Szívesen hívtad elő a távollevő bajokat; íme, itt a fájdalom, amelyet elszenvedhetőnek mondtál; íme, itt a halál, amely ellen gyakorta bátran beszéltél: csattognak a korbácsok, villog a kard: 'Most kell a bátorság, Aeneas, most kell az erős szív!'

⁵² FRANKL Vilmos: *Pázmány Péter és kora, első kötet (1570–1621)*. Pest 1868. 30–31. — KRUPPA Tamás: „A *Tíz okok* megjelenésének hátteréről”, in BALASSI Bálint — DOBOKAY Sándor: *Campionus Edmondnak Tíz okai*. Szerk. és a hasonmás szövegét gond. HARGITTAY Emil, Campianus latin szövegét gond. BÁRCZI Ildikó; a kísérő tanulmányokat írta BÁRCZI Ildikó, CSONKA Ferenc, HARGITTAY Emil, KRUPPA Tamás. Universitas Kiadó, Budapest 1994. 243. → Archivum Romanum Societatis Jesu, provincia Austria, Roma, 133 f. 36^r–38^r.

⁵³ *Monumenta Historica Societatis Iesu a patribus eiusdem societatis edita, volumen 131. Monumenta Antiquae Hungariae IV*. Edidit Ladislaus LUKÁCS S.I. (1593–1600) Romae 1987. 114.

⁵⁴ *Litterae Societatis Iesu duorum annorum MDXCIII et MDXCV. Ad patres et fratres eiusdem Societatis superiorum permissu* ed. Sebastiano BERETTARI. Neapoli, apud Tarquinium Longum. MDCIV, 412. — Idézi: GROSZ Artúr: „Balassi Bálint utolsó napjai”, *ItK LXII* (1958) 525–526.

⁵⁵ A teljes levelet ld. L. Annaei Senecae *Ad Lucilium epistolarum moralium quae supersunt*. Edidit Otto HENSE. In Aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae 1898. 300–308. — Lucius Annaeus Seneca: *Erkölcsei levelek*. II. kötet, XI–XX. könyv. Fordította BARCZA József. Franklin-Társulat, Budapest 1906. 17–24.

Balassi költészetének toposzaira nagyon is ráillenek Seneca számon kérő szavai. Szerelmes verseiben gyakoriak a halált, a megöletést, sebesülést, kínlódást és a fájdalmat emlegető mondatok, akár valós értelemben, miként a VI. számú Caelia-énekben:

Szerelmesétől vált, nem csuda, az halált hogyha fejére kéri,
Mert bújában halál orvosságot talál, fájdalma végét éri,
De az szörnyű válás végtelen kínvallás, szívét örökké sérti.

Akár pedig, miként a nagyciklus XXIII. versében, a szerelmi együttlét burkolt körülírása végett:⁵⁶

Semmit mert nem gondolok immár szernyő halálommal,
Csak hogy ölessem meg te liliomszínő karoddal,
Én szerelmem, gyilkosom, boldog leszek azzal,
Ha az én kínaimnak végét éred halálommal!

„Nincs már hová lennem” kezdetű istenes énekében is előjön halál kihívó említése:

Vagy ha azt akarod, hogy tűrjem ostorod,
Csak rút szégyentől ódd fejemet, ha bántod,
Halálomot, inkább elhozd, hogynem rútíts orcámat!

Dobokay a jelentésben kitért arra is, hogy Balassi egyetlen fiát, az akkor nyolc esztendő Jánoskát, jezsuita iskolában kívánta volna taníttatni, s ennek érdekében levelet is írt Mátyás főhercegnek.

A jezsuita atya végül Jézusnak arra a példázatára utalt, amelyben a gazda a nappal hatodik, kilencedik és tizenegyedik óráiban felfogadott szőlőmunkásoknak azonos bért fizetett, s így lettek az utolsók elsők és az elsők utolsók (Mt 20,1–16):⁵⁷

Obiit tandem vir catholicissimus, et miles generosissimus, cuius ut vitam transactam universa admirata est Hungaria, ita in illius exitu omnes extollebant Dei clementiam, quae etiam undecima hora conductos primis adaequat. — Meghalt végül a teljesen katolikus férfiú és nemeslelkű vitéz, akinek eltelt életén bár az egész Magyarország csodálkozott, halálában mégis mindenki magasztalta az Isten kegyelmét, amely választottait a tizenegyedik órában is az elsőekkel teszi egyenlővé.

Dobokay a tizenegyedik óra körül való elhívás említésével burkoltan utalt Balassi botrányoktól hangos életére, és arra is, hogy a negyvenedik évében elhalálozott

⁵⁶ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Az olvasóhoz”, in Uő (szerk.): *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Universitas Kiadó, Budapest 2002. v-xxxvi.

⁵⁷ Mt 9–10. Cum venissent ergo, qui circa undecimam horam venerant, acceperunt singulos denarios. Venientes autem et primi, arbitrati sunt quod plus essent accepturi: acceperunt autem et ipsi singulos denarios. — Amikor tehát jöttek azok, akik a tizenegyedik óra körül érkeztek, fejenként kaptak egy-egy dénárt. Jöttek pedig az elsők is, úgy vélekedvén, hogy ők majd többet kapnak, ám ezek is fejenként egy-egy dénárt kaptak.

költő, 1586-ban történt *conversió*ja ellenére, nagyon megkésve kezdett a katolikus hitelvek szerint élni.

A sikertelenül végződő esztergomi várostrom idején, mint császári haditudósító, jelen volt egy lutheránus iskolamester, Nikolaus Gabelmann, akinek hevenyészett jegyzetei a bécsi udvari levéltárban maradtak fenn. Ez a Nádasdy Ferenc által támogatott német humanista korábban, *Monomachia* címmel, egy kisebb hőskölteményt írt a lévai magyar vitézek és az esztergomi törökök közt 1581. május 1-én, Bozókön vívott párviadalokról.⁵⁸ Gabelmann kedvelte a magyarokat, az esztergomi víziváros elleni rohamban elesettek felsorolásánál mégis sommás ítéletet mondott a Dobokay és Rimay által egyaránt méltatott hősről: Perierunt: Valentinus Balassi homo Ungarus sed impius.⁵⁹ — Meghaltak: Balassi Bálint, magyar ember, de istentelen.

Egy bizonytalan forrás szerint Balassi elveszett, második végrendeletében a jezsuitákra hagyta a salgói uradalmat.⁶⁰ Balassi lánytestvérei, Paczóth Andrásné Balassi Mária és Paczóth Ferencné Balassi Anna, akik protestánsok maradtak, Balassi Jánoskát mégsem a jezsuitákra bízták, hanem a sziléziai Boroszlóba, protestáns iskolába küldték.⁶¹ Bocskai István, Balassi Bálint unokatestvére is szívéen viselte a fiú sorsát. A hatalmas vagyonnal rendelkező Dobó Ferenc általános örökösévé tette az ígéretes ifjút, aki azonban 1601-ben, 16 évesen meghalt. A sárospataki nagyúr a Balassi-család történetét ismertető, díszes síremléket állíttatott neki a boroszlói Mária Magdolna-templomban.⁶²

Balassi istenes énekei

Először 1632-ben, Bártfán adták ki Balassi istenes énekeit, mégpedig a lutheránus Rimay János verseivel összevegyítve. Ezt a rejtélyes Solvirogram Pannonius által gondozott bártfai könyvecskét vette alapul 1633-ban a Ferenczfy Lőrinc által sajtó alá rendezett bécsi katolikus kiadvány, amely azonban csak átalakított formában,

⁵⁸ Nikolaus GABELMANN: *Monomachia Hvngaro Turcica duobus carminum libris conscripta*. Mo-nyorókerék 1588. (RMNy 618) és Padova 1590 (APPONYI: Hungarica I. 532)

⁵⁹ TAKÁTS Sándor: „Balassa Bálint fia”, in TAKÁTS Sándor: *Régi idők, régi emberek*. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása, Budapest 1930². 174. → *Diariolum (Nic. Gabelmanni) quoddam brevissime conceptum mensium Maii, Junii, Julii ... anno 1594*. Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarn, 1594. Nachtrag, fol. 23: „Item 3 Sturme geschehe: Ad arcem 1. ad montem divi Thomae 2. ad civitatem 3-us. In magno perierunt ad 1200. Perierunt Valentinus Balassi homo Ungarus sed impius. Item Engelhartus Kurzius legionis dux et Joh. Ruchartus a Schomberg bis laesus. Ultimo e incuria Galli (Bernhardi Leonis Galli) oberst Zeugmeisters perit quidem a Merenburg ex Familia ultimus.”

⁶⁰ MOCSÁRY Antal: *Nemes Nógrád vármegyének históriai, geographiai és statistikai esmértetés*. III. Pest 1826. 226.

⁶¹ ECKHARDT Sándor: *Az ismeretlen Balassi Bálint*. A Magyar Szemle Társaság kiadása, Budapest 1943. 206–212.

⁶² SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Balassi János boroszlói (wrocławwi) síremléke”, *Napiút* X (2008/10, december) 103–106.

1699-ben került forgalomba. A sorrendben negyedik, nagyváradi edíciót követően Balassi és Rímay énekei már egymástól külön választva, az úgynevezett rendezett kiadásokban jelentek meg. A váradi kiadó Balassi szerelmi versciklusából is közzé tett néhány odailleszthetőnek gondolt verset. Ennek köszönhetően vált ismertté Balassi „Áldott szép Pünkösdsnek” és „Vitézek, mi lehet” kezdetű, a tavaszi időt, illetve a végeket dicsérő éneke, valamint zarándokéneke és a prosopopoeiát alkalmazó temetési búcsúztatók mintáját követő, „Óh, én édes hazám” kezdetű búcsúverse. A kiadó azonban ezeket megcsonkította, kihagyván belőlük, illetve átalakítván bennük a szerelemre utaló strófákat, vagy sorokat.⁶³ Az elkövetkező 170 esztendőben több mint ötven kiadást ért meg ez a kettejük nevét viselő könyvecske.⁶⁴ Az olvasók mit sem tudtak Balassi *conversió*járól, hiszen fennmaradt istenes énekei, minden aggály nélkül, a protestáns énekköltészet körébe illenek. A XVI. században rengeteg dicséret, zoltárparafraízis és himnuszfordítás keletkezett, s Balassi nótautalásai jelzik, hogy ezeket jól ismerte. Szegedi Gergely és mások hangját követve, eleinte kortársaihoz hasonlóan verselt, ám idővel humanista előképeket vett elő, majd saját világi énekeinek vallásos változatait hozta létre, felerősítvén bennük az Istennel perlekedő személyes hangot:⁶⁵

Mi hasznod benne, hogyha veszélre jutok kétség miatt,
Kit fiad által hozzád váltottál, mint fogadott fiat?”⁶⁶

Balassi zoltárparafraízisainak ismert irodalmi mintái a kálvini irányzatot követő neolatin humanista költők, a francia Théodore de Bèze és a skót George Buchanan művei voltak. A *Balassa-kódex*ban olvasható feljegyzés szerint Balassi, valamikor 1590 táján, Buchanan *Jephtes* című, a fogadalomról szóló iskoladramáját szándékozott magyarra fordítani.⁶⁷ Nagy valószínűséggel az a mindezeket együttesen tartalmazó, ritkaságszámba menő, kálvinista szellemiségű zoltárparafraízis-gyűjtemény forgott a magyar poéta kezében, amelyet 1581-ben egy menekült hugenotta nyom-

⁶³ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében”, *Irodalomtörténet* LXXXV, új folyam XXXV (2004/2) 173–211; ua. módosítva: in ÖTVÖS Péter — PAP Balázs — SZILASI László — VADAI István (szerk.): *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*. A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai. Szeged 2005. 375–409.

⁶⁴ Balassa Bálintnak és Rímay Jánosnak *Istenes énekei*. Kolozsvár 1701. Kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz: [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza: *Balassi Bálint és Rímay János istenes énekei*. Helikon Kiadó, Budapest 1983. — Gyarmati Balassa Bálintnak *Istenes énekei*. Bécs, 1633. [Hasonmás kiadás] Armando NUZZO tanulmányával. Balassi Kiadó, Budapest 1994.

⁶⁵ A verseket érintő teológiai kérdésekről ld. KÖSZEGHY Péter: „Balassi és a legfőbb hatalom, avagy Balassi teológiája”, in Tuomo LAHDELMA — Amedeo DI FRANCESCO — PASZTERCSÁK Ágnes (szerk.): *Balassi Bálint és a hatalom*. Universitát Jyväskylä, 2004 29–61; Módosításokkal ugyanaz: KÖSZEGHY Péter: „Költészet és teológia”, in KÖSZEGHY Péter: *Balassi Bálint*. Kalligram, Pozsony 2009. 264–289.

⁶⁶ A „Kegyelmes Isten” kezdetű ének 4. strófája.

⁶⁷ HELTAI János: „Buchanan Jephtese”, *ItK CI* (1997) 541–549.

dász adott ki a svájci Morges-ban.⁶⁸ Ezt az antológiát pedig vélhetőleg Balassi atyai barátja, a hugenottákkal kapcsolatot tartó Batthyány Boldizsár vásárolta meg, s adta a költő kezébe.⁶⁹ Egyik istenes éneke („Óh, szent Isten”) újabban előkerült irodalmi mintájának magyarországi német szerzője, a késmárki Ambrosius Lahm Sebestyén (1554–1600) is arról ismert, hogy lutheránusból kálvinistává lett.⁷⁰

A bibliai Dávid királyra utaló szerepjátszás is protestáns jellegzetesség.⁷¹ Balassi önmagát poétaságában, pogányok elleni vitézségében, számkivetettségében, de még vétkeiben is a zsoltárköltő királyhoz hasonlította (Óh, én kegyelmes Istenem”, 6. str.):

Ellened való sok vétkem,
Mint Dávidé, olyan nékem, ...

Rimay János a Balassi-fivérekről írt epicédiumában képileg is ábrázolta ezt a biblikus szerepjátékot, amikor elmondta, hogy a költő 1594 májusában, Esztergom falai alá egy „fejér, vörfolyes kamokából csináltatott zászlót” lobogtatva érkezett, „kin hárfájával Dávid király vagydon térdén telepedve, összvefogott, s felemelt két kezével írva.”⁷² A kapcsolódó vers az emblémaként kezelt zászló jelentését részletesen taglalja. Rimay ebben az 1596-ban Vizsolyban kiadott epicédiumban a haldokló Balassi szájába adta az 51.(50.) számú, negyedik bűnbánati zsoltárt, amelyet a költő vélhetőleg korábban írt, Theodor de Bèze latin parafrázisa alapján. Ezt a „Végtelen irgalmú” szavakkal kezdődő költeményt Pázmány Péter a Rimay által szerzett epicédiumból emelte be imádságoskönyvébe.⁷³ A zsoltárparafrázisok jelentették a dogmatikailag közös pontot a katolikusok és a protestánsok között. Balassi versciklusának XXXIII. számú, „Bocsásd meg, Úr Isten” kezdetű éneke lett azonban a legismertebb. A minden felekezet által kedvelt bűnbánó éneket először az unitárius énekeskönyvek adták közre; Szenci Molnár Albert 1607-ben megjelent zsoltárkönyvé-

⁶⁸ *Psalmorum sacrorum Davidis libri quinque duplici poetica metaphrasi, altera alteri e regione opposita vario carminum genere Latine expressi* Theodoro Beza Vezelio, & Georgio Buchanano Scoto auctoribus ...; eiusdem Buchanani tragoedia quae inscribitur *Jephthes*. Morgiis, excudebat Ioannes le Preux, illustriss. dominorum Bernensium typog., MDLXXXI. — E könyvnek Genfben, 1593-ban megjelent második kiadása Balassihoz már aligha juthatott el.

⁶⁹ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Balassi Bálint barátsága Batthyány Boldizsárral és fiával, Ferencsel”, in NAGY Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai*. Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–28. Körmend 2006. 205–216.

⁷⁰ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Quem tu, summe Deus, semel...” Balassi megkerült irodalmi mintája”, in *Mint sok fát gyümölcse...* Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Írták: barátai, kollégái és tanítványai. Budapest 1997. 11–16.

⁷¹ HELTAI János: „Báthori Gábor és Bethlen Gábor viszonya a kortársak szemében”, *Irodalomtörténet* LXV, új folyam XV (1983) 685–708.

⁷² RIMAY János: *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*. [Az 1596. évi, vizsolyi kiadás hasonmásával.] Szerk., sajtó alá rend. és a jegyz. ÁCS Pál, valamint PIRNÁT Antal, SZABÓ András, HAIMAN György és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza kísérő tanulmánya. Balassi Kiadó, Budapest 1994.

⁷³ PÁZMÁNY Péter: *Keresztyéni imádságos könyv*. Grác 1606. 180a–181b. — Hasonmás kiadása LUKÁCSY Sándor kísérő tanulmányával. Budapest 1993. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXVIII)

nek előszavában a magyar verselés legszebb példájaként idézte első strófáját. Kiadta a katolikus Hajnal Mátyás 1629-es imádságos könyvében, Kájoni János pedig két-szólamú kottával közölte XVI. századi dallamát is.⁷⁴

Összegzés

Az elmondottakból úgy látszik, hogy Balassi *conversio*ja nem meggyőződésből történt, s az azt követő élete során csak formálisan vált katolikussá. Istenes versei azt tanúsítják, hogy hitelvei továbbra is protestáns neveltetésén alapultak. Életének vezérelve a szerelem és az istenszeretet volt, mégsem találta meg az asszonyok és felekezetek közt a számára boldogítót. Vitézi vágyai sem teljesültek, ám megadatott neki a keresztyén-ségért és hazáért vívott harcban a hősi halál dicsősége. Költőként a gyönyörködtetés volt a célja, filozófiai és teológiai kérdésekkel tudományosan soha sem foglalkozott. Csak élete legvégén, a jezsuitákkal való kapcsolata révén került közelebb a katolikus tanokhoz. A bizonyoságtévő feladatként rárótt Campianus-fordítást azonban már nem volt ideje befejezni.

⁷⁴ BALASSI (18. jz.) 202–208.